

Fercsák Balázs¹

Ideológiai változások az afrikai fegyveres konfliktusok hátterében

Ideological Shifts in the Background of African Armed Conflicts

Absztrakt

A tanulmány az afrikai fegyveres konfliktusok kapcsán jelentkező ideológiákat igyekszik bemutatni a dekolonizációtól egészen napjaink fegyveres konfliktusaiig, valamennyi korszak tekintetében az adott ideológia egy-egy jeles képviselőjére részletesebben is kitérve. A vizsgálat – a jelzett időszakokra figyelemmel – elsősorban a gyarmatellenes felkelésekre, forradalmi háborúkra, illetve a vallási alapú fegyveres konfliktusokra koncentrál. A tanulmány célja a konfliktusok hátterében húzóó ideológiai változások elemzése a világ egyik, a fegyveres erőszaktól leginkább sújtott régiója vonatkozásában.

Kulcsszavak: ideológia, nacionalizmus, marxizmus, vallás, Afrika

Abstract

This article seeks to demonstrate the ideologies involved in armed conflicts in Africa, from decolonisation to the present day, focusing on each period and each ideology's most prominent representative. The study, taking into account the periods indicated, focuses on anti-colonial uprisings, revolutionary wars and religious armed conflicts. The aim of the study is to analyse the ideological shifts underlying conflicts in one of the regions in the world most affected by armed violence.

Keywords: ideology, nationalism, Marxism, religion, Africa

¹ Doktori hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: fercsak.b@gmail.com

Bevezetés

A *Time* magazin az 1960. március 7-én kelt számában² két (külön) Afrika-térképet közölt hasábjain: az 1950-es gyarmati Afrika és az 1960-as, a gyarmati uralom nagy része alól felszabadult, immáron független Afrika térképét. Ez utóbbi év különös jelentőséggel bírt a kontinens számára, hiszen egyedül ebben az évben 17 afrikai ország nyerte el önállóságát, többnyire a nacionalista ideológiákkal a háttérükben. Az ideológiák jelentőségét tekintve megoszlanak a vélemények a szakértők között, egyesek szerint az ideológia kevésbé fontos, mások viszont meghatározónak tartják azt a fegyveres konfliktusok vonatkozásában. Egyre gyakoribbak azok a viták, amelyek arról szólnak, hogy az ideológia fontos bázisa-e a konfliktusoknak, s hogy annak figyelmen kívül hagyása vajon megmagyarázhatatlanul hagyná-e a háborúval kapcsolatos főbb jelenségeket.³ A 20. században (egyebek közt) az afrikai elitek (is) importálták a szocialista és marxista ideológiákat, amelyeket aztán nacionalizmusukkal vegyítettek.⁴ A függetlenség kivívását követően az ideológiák funkciója az új afrikai országok esetében „zavaros” környezetük rendezése, aktuális helyzetük módszeres magyarázata, valamint tervezett fejlődésük irányítása volt, amit sok afrikai vezető szívesen közvetített, mivel elősegítette a nemzeti egység megerősítését.⁵ A különféle ideológiai elgondolásokat tekintve azt láthatjuk, hogy a szekuláris ideológiák többnyire a hidegháború vége előtti, a teológiaiak az azt követő időtartamot igazolják.⁶ Míg a korai afrikai fegyveres mozgalmakat nagyrészt a gyarmatellenes nacionalizmus, a későbbi mozgalmakat pedig a külső, hidegháborús pártfogókhoz való ideológiai ragaszkodás előmozdítása jellemezte, a 21. század elejére az ideológiai keretek, különösen a globális iszlám, fontos jellemzői lettek sok „feltörekvőben lévő” fegyveres konfliktusnak a Száhel-övezetben tevékenykedő AQIM-től a nigériai Boko Haramig és az Afrika szarván aktív al-Shabaabig egyaránt.⁷

Ideológiák a fegyveres konfliktusokban

Az ideológiák esetében eszmék (összefüggő) rendszeréről beszélhetünk, amelyek megnyilvánulhatnak különböző felfogásokban, alakíthatják az azt magukévá tevők gondolkodását, elképzeléseit, formálhatják tetteiket és cselekvéseiket egyaránt. Fogalmát tekintve a szakirodalomban több meghatározás is tetten érhető, amelyek közül néhány (a teljesség igénye nélkül, Jonathan Leader Maynard vonatkozó vizsgálata⁸ alapján) az alábbiak szerint összegezhető. Az ideológia

- politikai gondolkodási rendszer, amelyen keresztül az adott egyén vagy csoport kialakítja annak a politikai világnak a megértését, amelyben ők vagy azok, akik a gondolataikat foglalkoztatják, élnek, majd ennek megfelelően cselekszenek;

² *Time* 1960: 25.

³ MAYNARD 2019: 635.

⁴ HUNTINGTON 2014: 153.

⁵ CLAPHAM 1970: 2.

⁶ BASEDAU–DEITCH–ZELLMAN 2022: 1847.

⁷ BOAS–DUNN 2017: 12.

⁸ MAYNARD 2019: 635–649.

- politikai meggyőződések halmaza, amely elősegíti a világ megértésének sajátos módját, és formálja a csoport tagjai és a kívülállók közötti, valamint a csoport tagjainak egymás közötti kapcsolatát;
- többé-kevésbé szisztematikus eszmék (elképzelések) összessége, amely magában foglalja a csoport előtt álló sérelmek vagy kihívások megfogalmazását, a célok csoport nevében történő meghatározását, illetve bizonyos cselekvési programokat úgyszintén.⁹

A háborús ideológia a konfliktus felvállalásának (többé-kevésbé) tényleges indoka, olyan, a háborús cselekvések igazolására szolgáló elképzelés, amelyet az egymással háborúzó felek gondolnak vagy hangoztatnak. Az ideológia jelentősége abban áll, hogy az a háborús cselekményeknek mindig tudatos indoka, így a háború igazolása tekintetében hivatkozási alapul szolgálhat, szemben a konfliktusok materiálisabb (gazdasági, demográfiai) okaival, amelyek többnyire öntudatlanul ható tényezők.¹⁰ Alakíthatja az érintett szereplők biztonságról, stratégiáról, hatalmi politikáról alkotott felfogását, akárcsak Lenin, Mao Ce-tung vagy Oszáma bin Ládén esetében, akik kiemelt (intellektuális) figyelmet szenteltek a stratégiának (ez a gondolkodás nem az ideológiai alapelveikről történő lemondást jelentette, hanem politikai világnézetük központi elemét). Az ideológia befolyásolhatja a fegyveres konfliktus szereplőinek fenyegetettségérzékelését, stratégiáját, képességeit, úgyszintén az erőszak alkalmazására való hajlamát.¹¹ Hatással lehet a fegyveres konfliktusok időtartamára és intenzitására, közvetlen indítékot adhat az erőszakra, hozzájárulhat az ideológiailag összeférhetetlen csoportok közötti ellenségeskedéshez.¹² A háborús ideológia már a múltbeli fegyveres konfliktusokban is fontos szerepet töltött be, mivel „többek között meghatározta, hogy a fegyvereket és a vezetői döntéseket milyen célok tekintetében alkalmazzák, illetve biztosította az érintett személyek és államok kitartását és hűségét”.¹³ Nyilvánvaló, hogy a háborúk, fegyveres konfliktusok tekintetében az ideológián kívül több más, fontos tényező is szerepet játszik. Az ideológia azonban abban az esetben is jelentőséggel bírhat, ha nem jár együtt valódi háborúval, méghozzá „a célkijelölés, az integráció és a megfélemlítés előmozdításában.”¹⁴ A politika mindig többről szól, mint ideológiáról, de amikor egyének és csoportok elkötelezik magukat a szervezett erőszak mellett, az szinte mindig az ideológiai dimenzióra utal.¹⁵ Az ideológia tehát számít a fegyveres konfliktusok esetében, de más (lényeges) faktorokkal együtt, különösen az egyes történelmi korszakokkal és materiális tényezőkkel szoros kapcsolatban.¹⁶

⁹ MAYNARD 2019: 637.

¹⁰ BODA 2023a: 7–8.

¹¹ MAYNARD 2019: 637–638.

¹² BASEDAU–DEITCH–ZELLMAN 2022: 1827.

¹³ BODA 2023a: 7.

¹⁴ BODA 2023a: 8.

¹⁵ MAYNARD 2019: 646.

¹⁶ BASEDAU–DEITCH–ZELLMAN 2022: 1847.

Nacionalizmus Afrikában

Az afrikai dekolonizációs folyamatok lefolyásában több fontos tényező is szerepet játszott, amelyek egyike volt a posztkoloniális Afrikában is meghatározó ideológiaként megmaradt *nacionalizmus*. Az 1920-as évektől kezdődően Fekete-Afrikában alakult, a nacionalizmus ideológiáját hordozó pártokkal szemben elvárásként fogalmazódott meg, hogy hatalomra kerülésüket követően az afrikai társadalmakat modernizálni fogják, a függetlenné vált nemzetállamok kereteit nemzeti tartalommal töltik meg.¹⁷ Az 1950-es években aztán az afrikai nacionalizmus és a függetlenség iránti törekvések megerősödtek. Az európai nacionalizmustól¹⁸ eltérő módon Afrikában azonban nem az adott társadalmak kívánták megteremteni saját államaikat, hanem külső kényszer hatására zártak össze egymással ellentétes identitású népcsoportokat meghatározott területeken, ahol nem volt közös kultúra, s hiányzott az egységtudat is.¹⁹ Az önrendelkezés – Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) Alapokmányában, valamint a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában (1966) is szereplő – alapelve az afrikai nacionalisták esetében is hivatkozási alapul szolgált politikai céljaik elérése érdekében. Az 1945-ben Manchesterben megrendezett V. Pánafrikai Kongresszustól kezdődően az afrikai nacionalista mozgalmak a koncepciót a gyarmati uralom alóli függetlenséghez való jogként értelmezték.²⁰ Kulcsfontosságúnak bizonyult az 1960-as év, amikor is az ENSZ Közgyűlése elfogadta a történelmi jelentőségű 1514-es számú határozatát, amely az önrendelkezést minden népet megillető jogként fogalmazta meg, és deklarálta, hogy a népek idegen uralom alá vetése és kizsákmányolása az alapvető emberi jogok megtagadását jelenti.²¹ Az afrikai gyarmatok függetlenné válása során békés átmenetekre és (a nacionalista ideológiáktól vezérelt felkelők részéről) fegyveres harcokra egyaránt sor került. Bár a legtöbb afrikai ország a gyarmattartó hatalom és a nacionalisták közötti tárgyalások eredményeként vált függetlenné, a háborúk fontos szerepet játszottak abban, hogy az európaiak feladják afrikai gyarmatbirodalmaikat. Az 1956-os szuezi válság, az 1952 és 1960 között lezajlott kenyai felkelés, az 1954 és 1962 közötti algériai függetlenségi háború egyaránt gyors dekolonizációt eredményezett, de az afrikai nacionalisták fegyvert fogtak a gyarmattartó Portugália és a dél-afrikai fehér kisebbségi államok rezsimjei ellen is,²² amelyek közül a továbbiakban ez utóbbira térek ki részletesebben.

Az 1912-ben alapított Afrikai Nemzeti Kongresszus (African National Congress, ANC)²³ a *dél-afrikai* felszabadító harcának filozófiai alapjául a „Szabadság és egység mindenki számára” alapelveként nyugvó nacionalizmust tette meg.²⁴ Az ANC létrehozása a Dél-Afrikában tapasztalt faji megkülönböztetéseken alapult, a mozgalom

¹⁷ BÚR 2011: 54.

¹⁸ A német Haushofer szerint a nacionalizmus egy-egy nép nemzeti ideológiája. Egyik alapvetése, miszerint a történelem alapvető alanya nem az emberiség, hanem a nemzetek, a szintén német Johann Gottfried Herdertől származik. BODA 2023a: 287, 329.

¹⁹ BENKES 2009: 40.

²⁰ ALI-MATTHEWS 1999: 262.

²¹ Getachew 2019: 73.

²² STAPLETON 2018: 65.

²³ Eredeti nevén: South African Native National Congress (SANNC). A névváltoztatásra – amely az afrikai néptömegek nacionalista programja iránti elkötelezettséget jelezte – 1923-ban került sor. TWALA 2014: 1990.

²⁴ TWALA 2014: 1988–1989.

egyik ideológiai küldetése volt, hogy minden afrikait egyesítsen Dél-Afrikában a faji megosztó törekvésekkel szemben. Az ANC célja kezdetben az általános választójog kivívása és az egyesült Dél-Afrika megteremtése volt, politikai irányultsága az afrikai polgári és politikai jogok védelmének és előmozdításának szükségességére támaszkodott a gyarmati alárendeltséggel szemben. A mozgalom ideológiáját az 1950-es évekig egyértelműen az afrikai nacionalizmus uralta, a felszabadító harcok Dél-Afrika vonatkozásában elsősorban az apartheid megdöntéséről szóltak.²⁵ Az idők folyamán, igazodva az éppen aktuálisan jelentkező kihívásokhoz, az ANC ideológiája is változott, nem utolsósorban a mozgalmon belül jelentkező megosztottságnak is köszönhetően. Az ideológiai változás tekintetében döntő fontosságúnak bizonyult az 1952-es „Ellenszegülési Kampány” (*Defiance Campaign*) és az 1955-ben Johannesburgban a Népek Kongresszusán született úgynevezett „Szabadság Charta” (*Freedom Charter*).²⁶ A Charta hivatalos dokumentumként való elfogadása jelentős szerepet játszott az ANC faji előítéletektől mentes politikájában, és különösen fontos volt a fajok közötti politikai együttműködés hangsúlyozásában egyaránt. Később előtérbe került a többnemzetiségű megközelítés is, amely azon a meggyőződésen alapult, hogy Dél-Afrika nem volt egységes társadalom. A mozgalom ezen álláspontja azonban jelentős belső feszültségek okozója volt, ami végül az afrikanisták elszakadásához és a Pánafrikai Kongresszus (1959-ben történő) megalakításához vezetett.²⁷

A fordulópontot 1960. március 21. hozta el, amikor is a dél-afrikai településen, Sharpeville-ben apartheidellenes tüntetést tartottak. A demonstráció során a dél-afrikai rendőrség a tömegbe lőtt, 69 ember életét vesztette. Az esemény a passzív ellenállás végét, egyben a fegyveres harc kezdetét jelentette, s 1961 júliusában az ANC Nelson Mandela közreműködésével megalapította a Nemzet Lándzsája (Umkhonto we Sizwe, angolul: Spear of the Nation) nevű katonai szervezetet, erőszakos fellépést hirdetve az apartheidállam ellen.²⁸ 1961. december 16-án a szervezet – az egységei által végrehajtott támadásokkal egyidejűleg – kiáltványt (*Manifesto*)²⁹ tett közzé, amelyben megfogalmazta céljait és alapelveit. A kiáltvány szerint a Nemzet Lándzsája (magát politikai irányítás alá helyezve) a szabadságért és a demokráciáért olyan új módszerekkel fog küzdeni, amelyek a meglévő nemzeti felszabadító szervezetek tevékenységének kiegészítéséhez szükségesek. A dokumentum tartalmazza, hogy a szervezet által alkalmazott erőszakért a nacionalista kormányzat agresszív, az erőn és az elnyomáson alapuló politikája a felelős, egyben kiemeli, hogy a Nemzet Lándzsája bürokratától függetlenül az ország valamennyi lakosának érdekeit szolgálja, a fehér felsőbbrendűség eltörlése érdekében.³⁰ Mandelát 1963-ban a dél-afrikai

²⁵ TWALA 2014: 1989–90.

²⁶ A Charta többek között foglalkozik a nemzetiségek egyenjogúságával, a vagyoni javak, a föld elosztásával, a törvény előtti egyenlőséggel, a mindenkit egyenlő mértékben megillető alapvető emberi jogokkal, a lakhatás, a biztonság, valamint a béke és barátság kérdésköreivel. A dokumentum elfogadói a Charta zárószövegében kinyilvánítják, hogy ezekért a szabadságjogokért egész életükben, a szabadság elnyeréséig harcolni fognak. Egy évvel később a kongresszust összehívó szervezetek 156 vezetőjét hazaárulás vádjával letartóztatták. Lásd az Afrikai Nemzeti Kongresszus hivatalos honlapja: www.anc1912.org.za/national-consultative-conference-1969-the-freedom-charter-revolutionary-program-me-of-the-anc/

²⁷ TWALA 2014: 1990–1991.

²⁸ STAPLETON 2018: 84.

²⁹ Manifesto of Umkhonto we Sizwe. STAPLETON 2018: 154–155.

³⁰ STAPLETON 2018: 154–155.

hatóságok letartóztatták és hazaárulás vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A Legfelsőbb Bíróságon 1964. április 20-án a vádlottak padján tett vallomásában a politikus a vádpontokhoz kapcsolódóan kitért többek között az erőszak kérdésére, az ANC tevékenységére és szerepére, a Nemzet Lándzsája politikai célkitűzéseire, valamint a kommunizmustól történő elhatárolódásra egyaránt.³¹ Beszédében megjegyezte, hogy ötven év erőszakmentes küzdelme semmit sem eredményezett, így arra a következtetésre jutott, hogy az erőszak alkalmazása elkerülhetetlen, erre viszont kizárólag abban az esetben kerülhet sor, ha minden más eszköz kudarcot vallott, ha a békés tiltakozás minden más csatornáját elzárják előlük.³² A vádpontok között szerepelt az is, hogy az ANC és a Dél-afrikai Kommunista Párt céljai és célkitűzései ugyanazok. Mandela ezt határozottan cáfolta, kiemelve, hogy az ANC ideológiai hitvallása mindig is az afrikai nacionalizmus hitvallása volt, s hogy a legfontosabb politikai dokumentum, amelyet a mozgalom valaha is adoptált, az a „Szabadság Charta”, ami semmiképpen sem tekinthető egy szocialista állam (hivatalos) programjának.³³ Mandela rámutatott arra az alapvető eltérésre, hogy míg a Kommunista Párt az osztálykülönbségek hangsúlyozására törekedett, az ANC ezek összehangolására. Elsődleges feladatként a faji megkülönböztetés megszüntetését, valamint a demokratikus jogok – „Szabadság Charta” alapján történő – érvényesítését határozta meg, vallomása zárásaként pedig kiemelte, hogy ő maga az afrikai nép harcának szentelte életét, s a fehér és fekete uralom ellen egyaránt harcol(t).³⁴ Az 1970-es és 1980-as években az apartheid rendszere elleni küzdelem tovább folytatódott. A Nemzet Lándzsája közreműködésével fedett hálózatok épültek ki, hogy rendőrállomásokat, vasutakat és állami intézményeket célzó (korlátozott) katonai bevetéseket hajtsanak végre.³⁵

Összességében a nacionalista ideológia Afrikában a függetlenségi törekvésekkel kapcsolatban a második világháborút követő időszakban erősödött meg. Követői gyakran hivatkoztak az önrendelkezés eszményének alapelveire, kiaknázva a Pánafrikai Kongresszus, illetve az ENSZ nemzetközi fórumai által biztosított lehetőségeket. Az ideológia a posztkoloniális Afrikában is meghatározó maradt, alapul szolgálva a dél-afrikai ANC filozófiájának is. A mozgalom közel ötvenéves erőszakmentes politikájában a fordulóponthoz a sharpeville-i tüntetésen történtek jelentették. A fegyveres erőszak ezt követően az 1970-es és 1980-as években állandósult, míg nem az 1990-es évek elején megindult demokratikus folyamatok, és az ANC kormányra kerülése következtében az apartheidrendszer megszűnt, és az ország elnöke a korábban életfogytiglani szabadságvesztés büntetésre ítélt Nelson Mandela lett.

³¹ *Mandela vallomása 1964.*

³² *Mandela vallomása 1964.*

³³ *Mandela vallomása 1964.*

³⁴ *Mandela vallomása 1964.*

³⁵ STAPLETON 2018: 85.

Baloldali ideológiák

Mivel a gyarmatosítás a globális kapitalista rendszer szerves része volt, Lenin imperializmus-kritikája erőteljes hatást gyakorolt az afrikai felszabadítókra és az általuk kifejtett politikai ideológiára.³⁶ Nem meglepő tehát, hogy a posztkoloniális Afrikában egyes országok vezető politikusai (forradalmárijai) a baloldali eszmékhez fordulva látták biztosítottnak a céljaik eléréséhez szükséges ideológiai hátteret. Mindössze azonban nyolc afrikai ország hirdetett meg hivatalosan is szocialista kormányprogramot,³⁷ mégis sok afrikai értelmiségi számára a szocialista gondolkodás, a közösségi tulajdonban lévő termelőeszközök, a nép kezében összpontosuló hatalom összhangban volt az afrikai hagyományos társadalmak jellemzőivel.³⁸ A marxista katonai rendszerek különböztek az afrikai szocializmus által – az 1950-es, 1960-as években, nem sokkal a függetlenség kivívása után – kormányzott államoktól (mint például Ghána, Guinea, Mali, Tanzánia, Zambia, Algéria).³⁹ A magukat marxista-leninistának tekintő forradalmi katonai rezsimok⁴⁰ katonai puccsok révén szereztek meg a hatalmat, úgymint Szomália, Etiópia, Kongó-Brazzaville, Benin, Madagaszkár, vagy éppen Burkina Faso esetében.⁴¹ Az afrikai marxisták átvették Marx módszerét, s azt a gyarmati kapitalizmus során kialakult társadalmukhoz igazították, kidolgozva saját (marxista) forradalmi teóriáikat és politikai gyakorlatukat (például Amílcar Cabral).⁴²

A *marxizmus* elméleti és politikai mozgalmi hatása elsősorban a városi proletariátusokkal rendelkező telepes társadalmakban volt érezhető, különösen a britek által gyarmatosított Dél-Afrikában, illetve a franciákhoz tartozó Algériában. Ez utóbbi ország esetében 1936-ban független kommunista párt alakult, amely 1957-ben *Réalités algériennes et Marxisme* néven elméleti folyóiratot is indított, ahol a név a marxizmus Algéria sajátosságaira történő alkalmazására irányuló törekvést tükrözte.⁴³ Az algériai marxisták vonatkozásában a nemzeti és földügyi kérdések egyaránt központi szerepet játszottak a felszabadító küzdelem során. A két kérdés elválaszthatatlanul összekapcsolódott, nemcsak azért, mert a gyarmatosítók elfoglalták a gyarmatosítottak földjeit, hanem, amint azt Frantz Fanon megfogalmazta, azért is, mert a föld a kenyér mellett mindenekelőtt a méltóság forrása.⁴⁴ Fanon a lyoni egyetemen folytatott orvosi és filozófiai tanulmányokat, harcolt a fasizmus ellen a második világháborúban, majd Martinique fővárosába visszatérve a kommunista lista jelöltjét, Aimé Césaire-t támogatta a nemzetgyűlési választások során. Algériából 1956-ban kellett elmenekülnie, mivel kapcsolata az Algériai Nemzeti Felszabadítási Fronttal (FLN) lelepleződött

³⁶ ROESSLER–VERHOEVEN 2016: 33.

³⁷ FAGE–TORDOFF 2004: 423.

³⁸ ROESSLER–VERHOEVEN 2016: 33.

³⁹ VISENTINI 2020: 34.

⁴⁰ Ezek közül a katonai rezsimok közül néhány a tudományos szocializmus nézeteivel is rokonszenvezett. A tudományos szocializmus a társadalmi rend megváltoztatására törekedett. Felfogása szerint a kapitalizmus minden háborúja igazságtalan, az ellene vívott háború pedig igazságos. „A kapitalizmus és a proletariátus ellentéte miatt a kommunista igazságos háború mindig polgárháború, azon belül is forradalmi jellegű, amely az elnyomás ellen irányul.” BODA 2023a: 357–363.

⁴¹ VISENTINI 2020: 34.

⁴² SMITH 2017: 38.

⁴³ DREW 2018: 1–11.

⁴⁴ DREW 2018: 2–3.

(ápolókat képzett ki a partizánok számára, üzeneteket és fegyvereket is kézbesített). Fanon az 1961-ben megjelent, *A Föld rabjai* című művében foglalta össze – többek között – az erőszak kérdésével, a dekolonizációval, a gyarmati világgal és a felszabadító harcokkal kapcsolatos téziseit. A marxista tételeket átértelmezve megkísérelte a gyarmati rendszer felbomlásának és egy sajátos szocializmus kezdeteinek folyamatát egységes rendszerbe foglalni. Fanon szerint a dekolonizáció mindig erőszakos jelenség, megköveteli a gyarmati helyzet teljes megkérdőjelezését, célja pedig a világ rendjének megváltoztatása (a gyarmatosítottak szüntelenül készen kell állnia az erőszakra).⁴⁵ Rámutat arra, hogy a kolonializmus természetes állapota az erőszak, ebből következően az meghajolni csak a még nagyobb erőszak előtt képes (a nyílt fegyveres harc léte jelzi, hogy a nép ekkor már csak az erőszakos eszközökben bíz).⁴⁶ Szerinte az ideológiai szint hatása a harc kifejlődése mértékében bontakozik ki és erősödik meg.⁴⁷ Kijelenti, hogy a felszabadító harc során jelentkező erőszak nem szűnik meg a függetlenség kivívását követően, „mert a nemzeti építőmunka továbbra is a kapitalizmus és a szocializmus döntő küzdelmének keretében valósul meg.”⁴⁸ Fanon az egyén szintjén is vizsgálta az erőszakot, illetve annak alkalmazásának individuuma gyakorolt hatásait. Az algériai forradalmár az egyén tekintetében az erőszakot ellenméregnek tartja, amely gyógyír a gyarmatosított kisebbségi komplexusára és elkeseredettségére, őt elszánttá teszi és önbecsülését is visszaadja.⁴⁹

Fanon az erőszak nemzetközi összefüggéseit szintén elemezte, kitérve a két, hidegháborús katonai tömb szembenállására. Ennek során úgy nyilatkozik, hogy a harmadik világ számára elérkezett az ideje a kapitalista és a szocialista rendszer között történő választásnak. Annak ellenére azonban, hogy az elmaradott országok nemzeti függetlenségi harcuk során kihasználták a két katonai tömb versengését, Fanon szerint nem szabad részt venni ebben a versenyben, s a harmadik világ országainak inkább saját értékeiket kell a felszínre hozniuk. A forradalmár kijelenti, hogy a kapitalista berendezkedés által a nemzeti és egyetemes feladatok megvalósítása nem lehetséges, s hittel tesz a szocialista rendszer mellett: „Ha viszont szocialista rendszert választunk [...], akkor gyorsabban és harmonikusabban haladhatunk előre [...]”.⁵⁰ Fanon úgy véli, hogy a paraszti tömegeknek igen fontos szerepük van a gyarmatosított országok forradalmaiban. Állítása szerint „[...] nyilvánvaló, hogy a gyarmati országokban egyedül a parasztság forradalmi. Semmi veszítenivalója nincs, és mindent megnyerhet [...] Bizonyos körülmények között a paraszti tömegek döntő módon alakíthatják mind a nemzeti felszabadító harcot, mind azokat a perspektívákat, amelyeket az eljövendő nemzet választ.”⁵¹ Elméleti munkásságában megjelent az (afrikai) népi háború elve, stratégiája is,⁵² a gerillaháborút úgy jellemezi, mint amelyben a nemzeti felszabadító hadsereg faluról falura jár, visszahúzódik az erdőkbe, rajtaütéseket szervez, s az ellenség

⁴⁵ FANON 1985: 49–55.

⁴⁶ FANON 1985: 74, 93.

⁴⁷ FANON 1985: 144.

⁴⁸ FANON 1985: 85.

⁴⁹ FANON 1985: 102.

⁵⁰ FANON 1985: 106–107.

⁵¹ FANON 1985: 73, 126.

⁵² ÁGH 1989: 167.

mögé kerül.⁵³ Fanon több más radikálissal együtt a világ forradalmi erőinek új centrumát a harmadik világban látta.⁵⁴ Megfogalmazása szerint: „A harmadik világnak előlről kell kezdenie az emberi történelmet, számot vetve Európa olykor csodálatos téziseivel, de egyszersmind Európa bűneivel is.”⁵⁵

Összességében a baloldali ideológiák az afrikai felszabadító küzdelmek során és a posztkolonialis Afrika történetében egyaránt jelentősek. A marxizmus-leninizmus alternatív megoldást kínált a függetlenné váló afrikai országok számára az előttük álló kihívásokra. Az ideológiát az afrikai politikusok és szabadságharcosok társadalmuk sajátosságaihoz igazították, kidolgozva saját forradalmi elméleteiket, amint az Fanon elméleti munkásságában is tetten érhető. Az 1980-as évek végétől (azonban) egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy azon afrikai országokban, ahol ortodox marxista-leninista kormány szerezte meg a hatalmat, nem sikerült a haladó szocialista társadalmat megteremteni.⁵⁶ A Szovjetunió összeomlását követően pedig a külső támogatás megszűnése, a liberális gazdasági és politikai reformok megindulása következtében a marxizmus ideológiája Afrikában (is) háttérbe szorult.

Vallási (politikai) ideológiák

A háborús ideológiák természetük szerinti felosztása tekintetében beszélhetünk vallási jellegű igazolásról, amely Isten akaratára, parancsára vagy a vallás védelmére hivatkozik, gyakorlatilag a vallási világgéppel igazolva a háborút. A vallási ideológiák már a régmúlt fegyveres konfliktusaiban is fontos szerepet töltek be, de népszerűségük azóta is töretlen. „A vallás a háborús ideológiák egyik legerőteljesebb és legerőteljesebb forrása”.⁵⁷ Az elmúlt évtizedekben, (nagyjából az 1970-es évektől) a vallás politikai befolyása egyre erőteljesebbé vált minden földrészen, és minden nagy világvallás esetében.⁵⁸ A vallási újjáéledés egyik fő oka⁵⁹ a világi ideológiákban bekövetkezett válság volt, amelynek során Afrika nagy részén a gyarmati függetlenségi mozgalmakat ösztönző euforikus nacionalizmus az 1960-as és 1970-es évek végére stagnálást eredményezett, minthogy az alapító atyák korrump diktátorokká váltak, és az új államok polgárháborúba vagy tartós szegénységbe sülyedtek (például Algéria vagy a kommunizmust meghirdető országok esetében).⁶⁰ A bipoláris világrend megszűnése aztán a két katonai tömb korábban nyújtott külső támogatásainak elmaradását eredményezte, aminek következtében a hidegháború után még inkább felszínre törtek az addig elfojtott vallási ellentétek. Az elmúlt évtizedekben, a vallási – fegyveres – konfliktusokat tekintve emelkedő tendencia mutatkozik, s az ilyen jellegű összecsapások vonatkozásában

⁵³ FANON 1985: 135.

⁵⁴ ÁGH 1989: 172.

⁵⁵ FANON 1985: 292.

⁵⁶ Ennek okai elsősorban az új nemzeti elit megerősödésében, az állami korrupcióban, a tekintélyelvű hatalomgyakorlásban, a nyugati hatalmak „bomlasztó” tevékenységeiben és a Szovjetunió káros befolyásában gyökereztek. SMITH 2017: 38.

⁵⁷ BODA 2023a: 9, 43.

⁵⁸ TOFT–PHILPOTT–SHAH 2011: 3–9.

⁵⁹ A vallás globális újjáéledése további három általános tendenciával magyarázható: a modernizációval, a demokratizálódás folyamatával és a globalizációval. TOFT–PHILPOTT–SHAH 2011: 172.

⁶⁰ TOFT–PHILPOTT–SHAH 2011: 13.

az egyik legnagyobb mértékben sújtott régió Afrika (Algéria, Egyiptom, Etiópia, Közép-Afrikai Köztársaság, Uganda, Szudán, Mali, Nigéria, Szomália, Líbia).⁶¹ Az afrikai vallási fegyveres konfliktusok tekintetében az iszlamizmus⁶² több érintett szereplő ideológiája esetében is megtalálható (például Egyiptom, Algéria, Nigéria, Szomália). Az iszlamisták vonatkozásában – akiknek a térnyerése az 1928-ban Egyiptomban létrejött Muszlim Testvérek Szervezetéhez köthető – megkülönböztethetünk mérsékelt, illetve politikai céljaikat erőszak alkalmazásával elérni kívánó radikális vagy militáns iszlamistákat (dzsihadistákat).⁶³ A 8. században élt jogtudós al-Shaibáni nevéhez fűződő szunnita hanafita jogi iskolán alapuló dzsihadideológia szerint különbség van azon területek között, ahol Allah törvényei érvényesülnek (ez a *dár al-islám*, vagyis az iszlám háza/területe), illetve azon területek között, ahol nem (ez pedig a *dár al-harb*, azaz a háború/konfliktus háza/területe). A világ ezen felosztását később al-Sáfii kiegészítette a szövetséges és ütközőállamok kategóriájával, ami a *dár al-ahd*, azaz a szerződés háza/területeként ismert. Al-Shaibáni dzsihadideológiája szerint a háború indítására az alábbi célok elérése érdekében van lehetőség:

- a muszlim uralom civilizálás érdekében történő terjesztése foglalás útján vagy adófizetés elfogadtatásával;
- a muszlim területen élő nem muszlim vagy muszlim lázadók elleni fellépés és azoknak a birodalomba való integrálása;
- a rablók és útonállók elleni fellépés a muszlim állam biztonsága érdekében, illetve a hitehagyottak visszatérítése vagy megbüntetése.⁶⁴

A dzsihadizmus legjelentősebb szellemi ideológiai megalapozója az egyiptomi Muszlim Testvérek ideológusa, Szajjid Kutb volt, aki a világot jóra, vagyis iszlámra, illetve rosszra, azaz nem iszlámra osztja. Kutb ez utóbbira a *dzsáhilijja* kifejezést használja, szerinte minden, ami az iszlám rendszerén kívül van, az *dzsáhilijja* (azaz amivel nem lehet kiegyezni, és ami eredetileg a tudatlanság, a barbárság korát jelöli még az iszlám előtt), s minden olyan társadalom, amely nem Allahot szolgálja, barbár társadalomnak minősül (ilyenek például többek között az afrikai bálványimádók is).⁶⁵ Elméleti tételét 1964-ben, börtönevei alatt az *Útjelzők* című írásában foglalta össze. A dzsihad vonatkozásában Kutb elmarasztalja a gondolkodásában defetista (mai) nemzedéket, amely azt állítja, hogy „az iszlám már csak a védekezésre alkalmazza a dzsihadot”, ezáltal megkísérlik azt arra korlátozni, amit manapság védelmi háborúnak hívnak. A muszlim dzsihadnak azonban „semmi köze nincsen a ma emberének háborúhoz, sem annak okaihoz, sem azok jellegéhez. A muszlim dzsihad okai az iszlám természetében, a lényegében, a földön betöltendő szerepében, s Allah által elrendelt magasztos

⁶¹ A vallási fegyveres konfliktusok vonatkozásában tapasztalható emelkedő tendencia, illetve az egyes földrajzi régiók érintettsége tekintetében vö. FOX 2012; BASEDAU 2017; SVENSSON–NILSSON 2018 és TOFT 2011, 2021 elemzéseivel.

⁶² Az iszlamizmus az iszlám vallást céljai megvalósítása érdekében felhasználó, s annak megfelelően értelmező politikai ideológia, illetve az erre épülő aktivista mozgalom. Az iszlám klasszikus forrásaira hivatkozó, de modern értelmezése, amely saját politikai, ideológiai iszlám értelmezését az egész társadalomban érvényesíteni kívánja. ROSTOVÁNYI 2020: 37–38.

⁶³ ROSTOVÁNYI 2020: 38–45.

⁶⁴ BODA 2023b: 28–29.

⁶⁵ ROSTOVÁNYI 2020: 68–69.

céljaiban keresendők [...]”.⁶⁶ Az 1970-es évek végén, a 80-as évek elején bekövetkezett iszlamista erőszakhullám keretében az egyes iszlamista csoportok támadásai (a Nyugat bírálata mellett) elsősorban a saját országaik iszlám értékeit nem tisztelő politikai és vallási vezetőit célozták.⁶⁷ Ennek ideológiai alapjait Muhammad Abd asz-Szalám Faradzs,⁶⁸ az Egyiptomi Iszlám Dzsihad nevű szervezet ideológusa fogalmazta meg, amikor (*A Rejtett Kötelesség* című írásában) kijelentette, hogy a „közeli ellenség elleni harc előbbre való a távoli ellenség elleni küzdelemnél”.⁶⁹ Faradzs szerint az imperalizmus fölszámolása helyett az iszlám által kijelölt teendőkre kell összpontosítani, és „Nem lehet kétséges, hogy a dzsihad első terepe a hitetlen vezetők fölszámolása, s az, hogy helyettesítsük őket a tökéletes iszlám renddel.” Faradzs az iszlám állam létrehozását minden muszlim kötelességének tartja (akár harc révén is), továbbá visszautasítja azt az állítást, hogy az iszlámban a dzsihadnak csakis a védelem lehet a feladata.⁷⁰ Kijelenti, hogy a muszlimok megalázásának és megosztottságának az oka a dzsihad elhanyagolása, és a győzelemért történő imádkozást egyaránt ajánlatosnak tartja.⁷¹ Kutbot 1966-ban, Faradzsot 1982-ben végezték ki, az iszlamizmus ideológiája azonban azt követően is töretlen. Anvar Szadat egyiptomi elnökkel szemben 1981-ben az Egyiptomi Iszlám Dzsihad és az Iszlám Csoport nevű szervezetek az elnök halálát okozó merényletet követték el, az 1990-es évektől kezdődően pedig megjelentek a nemzetközi szinten is tevékenykedő globalizált iszlamista szervezetek.⁷² Dzsihadista szervezetek vezetői és ideológusai hivatkoznak és utalnak Szajjid Kutbra, úgymint a nigériai Boko Haram alapítója, Muhammad Juszuf, vagy az al-Káida egyik vezető ideológusa, Aiman az-Zaváhirí.⁷³ Az arab tavaszt követően Egyiptomban megtartott parlamenti választások során a Muszlim Testvérek a szavazatok 37,5%-át szerezte meg, a 2012-ben lezajlott elnökválasztáson pedig a szervezetet képviselő Mohamed Murszit az ország elnökévé választották. A politikai hatalmat megszerző Muszlim Testvéreket mindezek ellenére 2013-ban betiltották, vagyonát elkobozták, majd a szervezetet terroristának minősítették.⁷⁴

Összefoglalva: a háborúk, fegyveres konfliktusok igazolásában a vallási (politikai) ideológiák mindig is meghatározó forrásként/hivatkozási alapul szolgáltak. Jelentőségük – összefüggésben a vallási újjáéledéssel – még inkább felértékelődött az 1970-es évektől kezdődően. Afrikában a vallási fegyveres konfliktusok vonatkozásában meghatározó ideológiaként jelentkezik az iszlamizmus, illetve annak radikális változata, a dzsihadizmus, amelynek gyökerei az egyiptomi Muszlim Testvérek szervezetének eszméihez vezethetők vissza.

⁶⁶ KUTB 2014: 316–318.

⁶⁷ ROSTOVÁNYI 2020: 38–48.

⁶⁸ Faradzs úgy vélte, hogy csak a vezetők és az általuk bevezetett törvények rosszak, maga a társadalom nem romlott, s ha a vezetőket erőszakos úton eltávolítják, a társadalom is melléjük áll majd. FARADZS 2014: 419.

⁶⁹ ROSTOVÁNYI 2020: 48.

⁷⁰ FARADZS 2014: 427, 451.

⁷¹ FARADZS 2014: 463–477.

⁷² ROSTOVÁNYI 2020: 50–51.

⁷³ ROSTOVÁNYI 2020: 66.

⁷⁴ N. RÓZSA 2015: 126–127.

Összegzés

Az afrikai fegyveres konfliktusokkal összefüggésben a különböző időszakokat tekintve eltérő ideológiák dominanciája figyelhető meg. Míg a dekolonizáció során elsősorban a nacionalista, addig a posztkolonizális Afrika történetében a baloldali és nacionalista ideológiák (gyakran egymással átfedésben) egyaránt tetten érhetők az egyes háborúkat érintően. Ezen ideológiák képviselői a magukévá tett eszméket saját társadalmuk jellegzetességeihez igazítva alkalmazták. Az 1970-es évektől fokozatosan, egyre inkább teret nyertek a többnyire az iszlámizmushoz kötődő vallási (politikai) ideológiák, amelyek gyökerei az egyiptomi Muszlim Testvérek ideológusaiig nyúlnak vissza. Eleinte – tekintettel arra, hogy teret nyertek a baloldali ideológiák is – korántsem volt egyértelmű, hogy az iszlámizmus váltja fel a nacionalizmust. „A baloldali ideológiák azonban nem tudtak igazán gyökeret verni, széleskörű támogatottságra szert tenni, ráadásul az állam komoly veszélyt látva bennük fellépett ellenük, illetve sok helyütt velük szemben nyíltan vagy burkoltan az iszlámistákat kezdte támogatni” (például Egyiptomban).⁷⁵ Ezekre az ideológiai gondolatokra a hidegháború befejezését követően is több (kortárs) dzsihadista szervezet vezetője hivatkozott és hivatkozik ma is, alátámasztva velük fegyveres harcának szükségességét.

Az ideológiákat tekintve lényeges, hogy milyen cél érdekében vállalható (fel) a konfliktus, illetve tekinthető legitimnek a fegyveres erőszak alkalmazása. Érdemes (módszertanilag) összevetni egymással az ismertetett afrikai ideológiákat az igazságos háború elméletének⁷⁶ bizonyos kategóriái, úgymint az igazságos cél vagy az alkalmazott erőszak jellege alapján. Az igazságos háború indításának legfontosabb szabálya az igazságos ok, az igazságos háború elmélete szerint a háború akkor igazolt, ha igazságos célra irányul és igazságosan viselhető.⁷⁷ Az ANC (majd később a Nemzet Lándzsája) ideológiája szerint a felszabadító harcok a faji megkülönböztetés megszüntetése, a szabadság, a demokrácia és a minden afrikai számára történő egység megvalósítása céljából folytak, az erőszakos fellépés mindezek érdekében az apartheidállam ellen irányult. Fanon esetében a cél a világ rendjének dekolonizáció által történő megváltoztatása, a gyarmatosított nép felszabadítása, majd egy új nemzet építése, ami egyértelműen erőszakkal jár. Az iszlámizmus radikális formájának, a dzsihadizmusnak a hosszú távú célja a világ hitehagyott rendszereinek megdöntése és a kalifátus ismételt létrejöttének az elérése, amihez rövid távon a „minél nagyobb anarchián, káoszon, instabilitáson keresztül vezet az út. Ennek egyik eszköze a polgárháborús helyzet teremtése és a minél hosszabb ideig elhúzódó polgárháború.”⁷⁸ Az erőszak jellegét tekintve az ANC egyértelművé teszi, hogy annak alkalmazása elkerülhetetlen, arra azonban kizárólag akkor kerülhet sor, ha minden más, békés eszközt kimerítettek, s ebben az esetben is csak megfelelően kontrollált formában.⁷⁹

⁷⁵ ROSTOVÁNYI 2020: 46.

⁷⁶ Az igazságos háború elmélete az egyik legrészletesebb, etikailag megalapozott és legkidolgozottabb háborús ideológia. Az elméletnek a középkor óta több formája is ismert, amelyek tartalmi szempontból ugyan különböznek, az alapelv azonban változatlan maradt: mindig jogos (igazságos) ok szükséges, ha fegyveres erőszakhöz folyamodunk. BODA 2021: 269–270.

⁷⁷ BODA 2023c: 58.

⁷⁸ ROSTOVÁNYI 2020: 95.

⁷⁹ *Mandela vallomása* 1964.

Fanon szerint a kolonializmus természetes állapota az erőszak, aminek következtében a dekolonizáció is mindig erőszakos jelenség. A gyarmatosítottnak folyamatosan készen kell állnia az erőszakra, a felelősség közös, az ellenség vonatkozásában nincs különbség harcolók és nem harcolók között. A dzsihádisták erőszak alkalmazásával kívánják megvalósítani céljaikat, az erőszakot és a terrort alkalmazandó eszköznek tekintik,⁸⁰ tevékenységüket a vallással kívánják legitimálni. Faradzs szerint maga a társadalom nem romlott, csak a vezetők (és az általuk hozott törvények), így ez utóbbiakat kell erőszakos eszközökkel eltávolítani (a hatalomból).⁸¹ A *Rejtett Kötelességben* kitér arra, hogy az olyan hitetlenek esetében, akiket korábban felszólítottak az iszlámra, a megtámadásukat megelőzően előzetes figyelmeztetés szükséges (kivéve, ha eljutott hozzájuk a felszólítás). Bár egyértelmű különbséget nem tesz az ellenség soraiban a harcolók és nem harcolók között, mégis a körülményektől teszi függővé többek között a gyermekek megölhetését is.⁸² Míg a dél-afrikai ANC ideológiája és Fanon elgondolásai között láthatóak átfedések, a vallási ideológia meglehetősen különbözik a másik kettőtől, különösen a célkitűzésekkel kapcsolatos elképzeléseik tekintetében.

Az ideológia több szempontból is számít a fegyveres konfliktusok vonatkozásában, egyik fő rendeltetése annak meghatározása, mikor lehet a háborút megindítani. Legfőbb jelentősége talán tudatos volta, hiszen ezáltal sokkal inkább igazolható a háborús indok. Kétségtelen, hogy a fegyveres konfliktusok okainak hátterében az ideológián kívül mindig fellelhetők egyéb más fontos tényezők is, az erőszakos cselekmények mögöttes tartalmát tekintve azonban sokszor tetten érhető az ideológiai befolyás. Afrika a vallási erőszak által (jelenleg is) kiemelten sújtott régió,⁸³ aminek következményei az európai biztonságra közvetlenül és közvetve egyaránt hatást gyakorolnak. Mindezek tükrében különösen fontos az ideológiai hátterű fegyveres konfliktusok vizsgálata, azok sajátos ismertetőjegyei, körülményeik (jobb) megértése érdekében.

Felhasznált irodalom

ÁGH Attila (1989): *Konfliktusok, háborúk*. Budapest: Zrínyi.

ALI, Taisier M. – MATTHEWS, Robert O. (1999): *Civil Wars in Africa. Roots and Resolution*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University. Online: www.jstor.org/stable/j.ctt8081f

BASEDAU, Matthias (2017): The Rise of Religious Armed Conflicts in Sub-Saharan Africa: No Simple Answers. *GIGA Focus*, 4. Online: www.giga-hamburg.de/en/publications/giga-focus/rise-religious-armed-conflicts-sub-saharan-africa-simple-answers

BASEDAU, Matthias – DEITCH, Mora – ZELLMAN, Ariel (2022): Rebels with a Cause: Does Ideology Make Armed Conflicts Longer and Bloodier? *Journal of Conflict Resolution*, 66(10), 1826–1853. Online: <https://doi.org/10.1177/00220027221108222>

⁸⁰ ROSTOVÁNYI 2020: 51.

⁸¹ FARADZS 2014: 419.

⁸² FARADZS 2014: 472–473.

⁸³ Erre vonatkozóan évről évre lásd KALÓ–UJHÁZI 2018; KALÓ–PETRUSKA–UJHÁZI 2019; UJHÁZI et al. 2020; UJHÁZI et al. 2021.

- BENKES Mihály (2009): Az afrikai államiség természete és a nemzetközi rendszer. In CSIZMADIA Sándor – TARRÓSY István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: IDResearch/Publikon, 29–50.
- BOAS, Morten – DUNN, Kevin C. szerk. (2017): *Africa's Insurgents: Navigating an Evolving Landscape*. Boulder: Lynne Rienner. Online: <https://doi.org/10.1515/9781626376526>
- BODA, Mihály (2021): The Hungarian Theory of Just War Based on the Idea of the Holy Crown: A Historical Case of Just Mission. *Journal of Military Ethics*, 20(3–4), 269–280. Online: <https://doi.org/10.1080/15027570.2021.2018797>
- BODA Mihály (2023a): *A háborús ideológiák története. A háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig*. Budapest: Ludovika.
- BODA Mihály (2023b): Az oszmán török háborús ideológia és a Magyar Királyság. In Kis Péter – PETRIK Iván – TOLDI Lóránt (szerk.): *„Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére*. Budapest: Ludovika, 25–36.
- BODA Mihály (2023c): A teremtésvédelem és az igazságos háború elmélete: az elmélet kortárs formája. Jeff McMahan revizionista elmélete. *Hadtudomány*, 33(4), 57–72. Online: <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2023.33.4.57>
- BÚR Gábor (2011): *Afrika-történeti tanulmányok*. Budapest: Mundus Novus.
- CLAPHAM, Christopher (1970): The Context of African Political Thought. *The Journal of Modern African Studies*, 8(1), 1–13. Online: <https://doi.org/10.1017/S0022278X00019327>
- DREW, Allison (2018): *Marxist Theory in African Settler Societies: Algeria and South Africa*. Online: https://humanities.uct.ac.za/sites/default/files/content_migration/humanities_uct_ac_za/1191/files/Drew-Marxism-African.pdf
- FAGE, J. D. – TORDOFF, William (2004): *Afrika története*. Budapest: Osiris.
- FANON, Frantz (1985): Az erőszakról; Az erőszakról – nemzetközi összefüggésben. In FANON, Frantz: *A föld rabjai*. Budapest: Gondolat, 53–112.
- FARADZS, Abd Asz-Szalám (2014): A Rejtett Kötelesség. In SIMON Róbert (szerk.): *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qá'idáig*. Budapest: Corvina, 422–481.
- FOX, Jonathan (2012): The Religious Wave: Religion and Domestic Conflict from 1960 to 2009. *Civil Wars*, 14(2), 141–158. Online: <https://doi.org/10.1080/13698249.2012.679492>
- GETACHEW, Adom (2019): *Worldmaking after Empire. The Rise and Fall of Self-determination*. Princeton & Oxford: Princeton University. Online: <https://doi.org/10.1515/9780691184340>
- HUNTINGTON, Samuel P. (2014): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa.
- KALÓ József – UJHÁZI Lóránd szerk. (2018): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2018*. Budapest: Dialóg Campus.
- KALÓ József – PETRUSKA Ferenc – UJHÁZI Lóránd szerk. (2019): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2019*. Budapest: Háttér.
- KUTB, Szajjid (2014): Útjelzők. In SIMON Róbert (szerk.): *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qá'idáig*. Budapest: Corvina.

- MANDELA, Nelson (1964): *Nelson Mandela's Statement from the Dock at the Opening of the Defence Case in the Rivonia Trial, Pretoria Supreme Court, 20 April 1964*. Online: www.un.org/en/events/mandeladay/court_statement_1964.shtml
- MAYNARD, Jonathan Leader (2019): Ideology and Armed Conflict. *Journal of Peace Research*, 56(5), 635–649. Online: <https://doi.org/10.1177/0022343319826629>
- N. RÓZSA Erzsébet (2015): *Az Arab Tavasz. A Közel-Kelet átalakulása*. Budapest: Osiris.
- ROESSLER, Philip – VERHOEVEN, Harry (2016): *Why Comrades Go To War. Liberation Politics and the Outbreak of Africa's Deadliest Conflict*. New York: Oxford University. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190611354.003.0013>
- ROSTOVÁNYI Zsolt (2020): *Az iszlám és a 21. század*. Budapest: L'Harmattan.
- SMITH, Michael Nassen (2017): Marxism in Africa: Past and Present. *New Agenda: South African Journal of Social and Economic Policy*, 65, 36–38. Online: www.ajol.info/index.php/na/article/view/157714
- STAPLETON, Timothy (2018): *Africa: War and Conflict in the Twentieth Century*. London & New York: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781351104685>
- SVENSSON, Isak – NILSSON, Desirée (2018): Disputes over the Divine: Introducing the Religion and Armed Conflict (RELAC) Data, 1975 to 2015. *Journal of Conflict Resolution*, 62(5), 1127–1148. Online: <https://doi.org/10.1177/0022002717737057>
- TOFT, Monica Duffy (2021): Getting Religion Right in Civil Wars. *Journal of Conflict Resolution*, 65(9), 1607–1634. Online: <https://doi.org/10.1177/0022002721997895>
- TOFT, Monica Duffy – PHILPOTT, Daniel – SHAH, Timothy Samuel (2011): *God's Century. Resurgent Religion and Global Politics*. New York – London: W. W. Norton & Company.
- TWALA, Chitja (2014): The African National Congress (ANC) and Its Ideological Shifts Over Time: Attempts to Define or Re-Define Its Ideological Identity? *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(20), 1988–1992. Online: <https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n20p1988>
- UJHÁZI Lóránd et al. szerk. (2020): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2020*. Budapest: Mondat.
- UJHÁZI Lóránd et al. szerk. (2021): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2021*. Vác: Mondat.
- VISENTINI, Paulo Gilberto Fagundes (2020): African Marxist Military Regimes, Rise and Fall: Internal Conditioners and International Dimensions. *Brazilian Journal of African Studies*, 5(9), 33–52. Online: <https://doi.org/10.22456/2448-3923.97061>